

**TYÖKALUJA RYHMÄNOHJAUKSEEN
Lukion ryhmänohjaajan kansion laatiminen
Tampereen kaupungin lukioihin**

Jaana Puranen

**Kehittämishankeraportti
Marraskuu 2007**

**JYVÄSKYLÄN
AMMATTIKORKEAKOULU**

Ammatillinen opettajakorkeakoulu

16.11.2007

Tekijä(t) PURANEN, Jaana	Julkaisun laji Kehittämishankeraportti	
	Sivumäärä 20 s.	Julkaisun kieli suomi
	Luottamuksellisuus ☐ Salainen _____ saakka	
Työn nimi TYÖKALUJA RYHMÄNOHJAUKSEEN Lukion ryhmänohjaajan kansion laatiminen Tampereen kaupungin lukioihin		
Koulutusohjelma Ammatillinen opettajakorkeakoulu. Opinto-ohjaajan koulutus.		
Työn ohjaaja(t) LOUHI-JAUHAINEN, Marjaana		
Toimeksiantaja(t)		
Tiivistelmä Lukion opinto-ohjaus ja sen tehostaminen ovat olleet osa ajankohtaista teemaa yhteiskunnallisessa keskustelussa. Lukio-opetuksen muututtua luokallisesta opetuksesta luokattomaksi on opiskelijan opintojen ohjaamisen tarve lisääntynyt. Opiskelijan opinto-ohjelman suunnittelussa ja eteenpäin viemisessä on painotettu yksilöllisten ratkaisujen mahdollisuutta ja opiskelijan valinnan vapautta. Erityisenä ohjauksen haasteena valtakunnallisesti on koettu opintojen keskeyttämisen väheneminen ja syrjäytymisen ehkäisy. Nämä kaikki tuovat lisätarvetta myös lukion opinto-ohjaukselle. Esimerkiksi varhainen puuttuminen ja ennakointi ovat toimenpiteitä, joilla opiskelijan opintojen etenemiseen voidaan vaikuttaa. Kehittämishanketyönä laadittiin ryhmänohjaajan kansio Tampereen kaupungin lukioiden ryhmänohjaajia varten. Kansion tarkoituksena oli tehostaa opintojen ohjausta tukemalla ryhmänohjausta Tampereen kaupungin lukioissa. Erityinen näkökulma oli vahvistaa ryhmänohjaajan roolia opiskelijan lähiohjaajana. Lukion ryhmänohjaajan kansion materiaali kerättiin lukuvuonna 2006- 2007. Kansion sisällöllisenä lähtökohtana olivat Tampereen kaupungin lukiokoulutuksen opetussuunnitelman mukaiset ryhmänohjaajan tehtävät. Koulukohtaiset sisällöt muokattiin Tampereen lyseon lukion käytänteistä. Kansio sisältää erilaista ohjaukseen liittyvää materiaalia, jolla haluttiin tuoda konkreettisia apuvälineitä ryhmänohjaajan työhön, selkeyttää ohjauksen työnjakoa ja lisätä informaation kulkua opiskelijan ohjauksen näkökulmasta. Kansio jaettiin Tampereen kaupungin ryhmänohjaajien käyttöön syksyllä 2007. Materiaali annettiin paperiversion ohella myös CD-levyllä, jolloin materiaalin muokkaaminen ja hyödyntäminen oman koulun ja ryhmänohjaajan henkilökohtaisten tarpeiden mukaisesti olisi mahdollisimman vaivatonta. Kansio toimii ensisijaisesti työkaluna ryhmänohjausta hoidettaessa, mutta sitä voi myös hyödyntää uusien ryhmänohjaajien opastamisessa sekä ryhmänohjaajille suunnatun koulutuksen suunnittelussa ja järjestämisessä.		
Avainsanat (asiasanat) lukio, opinto-ohjaus, ryhmänohjaus, ryhmänohjaaja		
Muut tiedot Liitteenä ovat ”Lukion ryhmänohjaajan kansio” ja CD-levy eivät ole sähköisessä muodossa.		

16.11.2007

Author(s) PURANEN, Jaana	Type of Publication Development project report	
	Pages 20	Language finnish
	Confidential ☐ Until _____	
Title TOOLS FOR THE GROUP ADVISER Making a folder to help the group advisers of general upper secondary schools in Tampere city.		
Degree Programme Teacher Education College. Vocational Study Counsellor Education.		
Tutor(s) LOUHI-JAUHIAINEN, Marjaana		
Assigned by		
<p>Abstract</p> <p>Guidance counselling and how to make it more effective have been part of a current discussion in our society. As high school tuition has changed from year grades to non-graded groups, the need for guiding the students in their studies has increased. The possibility for individual solutions and freedom of choice have been emphasised in making study plans for the students and assisting them in their progress. Nationwide, a particular challenge for guidance has been the decrease in the number of drop-outs and the prevention of alienation.</p> <p>The above mentioned facts further increase the need for guidance counselling in general upper secondary schools. Early intervention and anticipation are means for affecting the student's progress.</p> <p>As a developmental project a group adviser folder was made for the general upper secondary schools in Tampere. The aim of the folder was to intensify the guidance of studies by supporting the group advisers in their work. A particular aim was to strengthen the role of the group advisers as the immediate counsellor of the student.</p> <p>The material for the folder was collected during 2006-2007. The contents of the folder were the tasks defined for the group adviser by the curriculum in Tampere upper secondary schools. The folder was applied to Tampereen lyseo upper secondary school, based on the school practices. The folder contains material needed for guidance, consisting of concrete tools for the group adviser. It also clarifies the roles of the teacher and the guidance counsellor, and facilitates interaction between the parties.</p> <p>The folder was given to the group advisers in Tampere in autumn 2007. The material was both on paper and on a CD, thus making it easier to apply according to the needs of the school and the group adviser. The folder is primarily a tool for the guidance given by the group adviser, but it can also be used in training future group advisers.</p>		
Keywords general upper secondary school, guidance counselling, group advising, group adviser		
Miscellaneous Supplements, "Folder for the group adviser", 46 pages and a CD, are not published in electronic form.		

SISÄLTÖ

1 KEHITTÄMISHANKKEEN TAUSTA JA TARKOITUS	2
2 LUKION OHJAUSJÄRJESTELMÄ JA HAASTEET OHJAUKSELLE.....	5
2.1 Lukion ohjausjärjestelmän lainsäädännöllinen perusta.....	5
2.2 Ryhmänohjaus osana ohjausjärjestelmää	5
2.3 Haasteita ohjaukselle.....	8
2.3 Arviointituloksia	11
3 KEHITTÄMISHANKKEEN TOTEUTTAMINEN.....	13
3.1 Projektina kansio.....	13
3.2 Projektin eteneminen.....	14
4 RYHMÄNOHJAAJAN KANSION HYÖDYNTÄMINEN.....	17
LÄHTEET	20

Liite 1 Lukion ryhmänohjaajan kansio

Liite 2 Lukion ryhmänohjaajan kansio CD-levy

1 KEHITTÄMISHANKKEEN TAUSTA JA TARKOITUS

Lukion opinto-ohjauksen tarpeesta ja tärkeydestä on käyty paljon yhteiskunnallista keskustelua. On huomattu, että mm. opintojen pitkittyminen ei välttämättä kerrokaan opiskelijan monipuolisesta valinnan vapaudesta ja yksilöllisestä opinto-ohjelmasta, jota opetussuunnitelmauudistuksellakin (Opetushallitus 2003) on pyritty korostamaan. Pitempää kuin kolmen vuoden opiskeluohjelmaa tekevä opiskelija saattaa useammassa tapauksessa olla enemmän ”kyydistä pudonnut”, jota olisi voitu ehkä auttaa tehostetulla ohjauksella, motivoinnilla ja tukemalla järkevän ja mielekkään opinto-ohjelman toteuttamisessa. Vaikka opiskelijalla onkin oikeus opiskella lukiossa 2-4 vuotta, on yhteiskunnalle taloudellisesti ja koulutuspoliittisesti kannattavinta, että lukio-opinnot kestävät 3 vuotta.

Opetushallituksen vuonna 2003 käynnistämässä ja vuoden 2007 loppuun kestävässä oppilaan- ja opinto-ohjauksen kehittämishankkeessa on ollut tavoitteena edistää alueellista ja seutukunnallista moniammatillista yhteistyötä. Hanke on painottanut erityisesti ennaltaehkäisevää toimintaa, varhaista tunnistamista ja puuttumista, jotta opintojen keskeytykset vähenisivät. Karjalaisen (2006, 92) mukaan lukiokoulutuksen ohjaustoiminnan kehittämishaasteena on nimenomaan ollut ryhmänohjaajien ja aineenopettajien ohjausroolin- ja vastuun vahvistaminen. Ongelmien varhainen tunnistaminen ja niihin puuttuminen voivat ilmetä eri kouluissa monin eri tavoin. Aloittaville opiskelijoille suunnatut kyselyt ja haastattelut, säännölliset ryhmänohjaustunnit sekä tarkka seuranta poissaolojen ja opintojen etenemisessä ovat muun muassa niitä keinoja, joilla on pyritty tehostamaan koulun ohjausjärjestelmää. (Karjalainen & Kasurinen 2006, 170.)

Ryhmänohjauksella on tärkeä tehtävä lukion ohjausjärjestelmässä erityisesti opiskelijan etenemisen seuraamisessa. Koska luokattomassa opiskelujärjestelmässä ihmissuhteet jäävät helposti pinnallisiksi ja vaihtuvat usein, on tärkeää, että opiskelija tuntee kuuluvansa johonkin ryhmään, jossa on myös yksi pysyvä aikuinen ihminen. Opiskelijan tunteminen ja hänen opintojensa etenemisen seuraaminen ovatkin ryhmänohjauksen arvokkaimpia tehtäviä, joita ei

soisi välinpitämättömyydellä hoidettavan. Ryhmänohjaaja on yleensä lukion aineenopettaja, joka ovat valittu tai pahimmillaan ”pakotettu” ottamaan oman opetustyönsä ohelle ohjausryhmä, jonka lähiohjaajana hän toimii.

Vaikka aineenopettajalla oman aineensa pedagoginen opetustaito onkin, ei hän välttämättä aina koe ryhmänohjaustehtävien hoitoa helpoksi. Ryhmähengen luominen, henkilökohtaiset keskustelut ja opiskelijan joskus erittäin vaikeissa ja henkilökohtaisissa asioissa auttaminen eivät luonnistu kaikilta samalla tavoin. Opettajan taidot eivät ole aina yhtenevät ohjaajan taitojen kanssa. Ryhmänohjaajalta kuitenkin näitä ohjauksellisia taitoja enemmän tai vähemmän odotetaan.

Ryhmänohjaus on tekijänsä näköistä. Osa ryhmänohjaajista paneutuu tehtäviinsä antaumuksella ja kokee työnsä arvokkuuden. On kuitenkin ryhmänohjaajia, jotka eivät ole sisäistäneet tehtäviensä tärkeyttä ja jopa laiminlyövät ryhmänohjaajille kuuluvia tehtäviä. Opiskelijoiden tasa-arvoisuus ohjauksen saannissa ei tällöin toteudu. Koska ryhmänohjauksesta yleensä maksetaan myös korvaus, voidaan olettaa, että ryhmänohjaajille sovitut työtehtävät tulevat hoidetuksi. Tämä on selkeä edellytys koulun toimivalle ohjauskulttuurille.

Laissa ja opetussuunnitelmissa esitetyt vaatimukset ohjauksen järjestämisestä edellyttävät yhteistyötä ja yhdessä tehtävää suunnittelutyötä ja jaettavaa vastuuta oppilaitostasolla. Yhteistyön tärkeyttä koulun ohjauksen järjestämisessä painottaa myös Kasurinen (2006, 15). Kasurisen mukaan koulujen ohjaukseen osallistuvilta henkilöstöltä, rehtorilta, opinto-ohjaajilta ja opettajilta edellytetään uudenlaista professionaalisuutta ja toimintatapaa. Se vaatii yksilöltä sekä kouluyhteisöltä ohjauskulttuurin uudelleenarvioimista sekä monin tavoin sen muuttumista. Lukion ryhmänohjauksen mieltäminen todelliseksi osaksi opintojen ohjausta ei tapahdu hetkessä. Ohjauksen merkityksen näkeminen opiskelijan opintojen etenemisessä, sen tehokkuudessa ja järkevyydessä vaatii koko koulun henkilöstön panostamista opiskelijan ohjaukseen. Ryhmänohjaaja opiskelijan lähiohjaajana on tässä avainasemassa.

Kehittämishanketyönä laaditun ryhmänohjaajan kansion tarkoituksena on tehostaa opintojen ohjausta Tampereen kaupungin lukioissa. Erityinen näkö-

kulma on vahvistaa ryhmänohjaajan roolia opiskelijan lähiohjaajana. Ajatus ohjaukseen liittyvien materiaalien levittämisestä ja hyödyntämisestä, ja sitä kautta ohjauksen jäntevoittäminen innoitti työn alkuun saattamisessa. Tämän kehittämishankkeen tavoitteena on tuoda konkreettisia apuvälineitä ryhmänohjaajan työhön, selkeyttää ohjauksen työnjakoa ja lisätä informaation kulkua opiskelijan ohjauksen näkökulmasta. Ryhmänohjaajan kansiolla halutaan nimenomaan tuoda mielekkyyttä ja selkeyttä ryhmänohjaajan monipuoliseen ja tärkeään työhön. Ryhmänohjauksen tärkeyden esille tuominen osana lukion opintojen ohjausta, ja toisaalta ryhmänohjaajan tukeminen tässä työssä olivat tavoitteita, joihin tällä kehittämishankkeella erityisesti pyritään.

2 LUKION OHJAUSJÄRJESTELMÄ JA HAASTEET OHJAUKSELLE

2.1 Lukion ohjausjärjestelmän lainsäädännöllinen perusta

Lukiolain 7§ määrää, että opiskelijalle tulee antaa opinto-ohjausta. Lukioasetuksen 1§:n ja 2§:n mukaan opinto-ohjausta annetaan keskimäärin 38 tuntia kestävinä kursseina sekä tämän lisäksi henkilökohtaista ja muuta tarpeellista ohjausta. Muuten lukiolaki ja –asetus eivät määrittele lukion ohjaustyölle erityisiä vaatimuksia. Perusteet lukiossa tehtävälle ohjaustyölle määritellään opetussuunnitelmassa.

Ohjaustoiminnan lukiossa tulee muodostaa kokonaisuus, jonka tarkoituksena on tukea opiskelijaa lukio-opintojen eri vaiheissa sekä kehittää hänen valmiuksiaan tehdä koulutusta ja elämänuraa koskevia valintoja ja ratkaisuja. Ohjaustoimintaan tulee kaikkien koulun opettaja- ja ohjaushenkilöstöön kuuluvien osallistua. (Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003, 18.)

Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003 määrittää, että opinto-ohjaajalla on päävastuu koulun opinto-ohjauksen kokonaisuuden suunnittelusta ja käytännön järjestämisestä. Opettajan tehtävä on auttaa opiskelijaa oman aineensa opiskeluun liittyvissä kysymyksissä, oppimaan oppimisessa ja oppimisvalmiuksien kehittämisessä. Koulukohtaisiin opetussuunnitelmiin tulee määritellä kaikkien ohjaukseen osallistuvien työnjako ja tehtävät.

2.2 Ryhmäohjaus osana ohjausjärjestelmää

Ryhmäohjaajaa ei nimikkeenä erikseen Lukion opetussuunnitelman perusteissa 2003 mainita. Käytännössä lukioissa on ohjausta jaettu myös ryhmäohjaajille. Luokallisen lukion aikana vastaava nimitys ryhmäohjaajasta oli luokanvalvoja. Mehtäläisen (1998, 42) tekemän tutkimuksen mukaan kaikissa tutkimukseen osallistuneissa lukioissa opiskelijat jaettiin lukioon tullessa ohjausryhmiin, jotka kokoontuvat viikoittain ryhmäohjaajansa johdolla. Joillakin lukioilla oli lisäksi nimettyjä opiskelijatuutoreita, jotka opastivat uusia tulokkaita lukio-opiskeluun siirtymisessä. Ohjausryhmät saattoivat nimetä itselleen ns.

ryhmänvanhimman, joka toimii ryhmänohjaajan apuna erilaisissa käytännön avuissa.

Lukioiden ryhmänohjaajien tehtävät myös vaihtelevat. Mehtäläisen (1998, 42) mukaan pienessä lukiossa on opinto-ohjaaja pystynyt hoitamaan myös perinteisiä ryhmänohjaajalle kuuluvia tehtäviä, kun taas suurissa lukioissa on välttämätöntä, että opiskelijoiden ohjaus on jaettu useamman henkilön kesken. Mehtäläinen toteaa, että luokattoman lukion aikana on testattu erilaisia ryhmänohjauskäytänteitä. Kuitenkaan absoluuttista kaikkien kouluihin sopivaa mallia ei ole. Mehtäläisen tekemässä tutkimuksessa kouluissa oli jokaisessa hieman erilainen käytäntö ryhmänohjauksen hoitamisessa. Sitä määrittelevät niin paikalliset tarpeet ja traditiot.

Opintojen ohjaus lukiossa voidaan ajallisesti mieltää kolmeen eri vaiheeseen: *Opintoihin ohjaaminen, opinnoissa ohjaaminen, opinnoista ohjaaminen* (Suonio 2006.) Ryhmänohjauksen tehtävät sisältyvät kaikkiin näihin vaiheisiin omine erityistehtävineen (Kuvio 1). Lukiota riippuen ryhmänohjaajille voidaan määrittää erilaisia koulukohtaisia tehtäviä. Lukion ryhmänohjaajan perustehtäviksi esimerkiksi Tampereen kaupungin lukioissa katsotaan 1) opiskelukäytänteisiin ja kouluun tutustuttaminen, 2) ryhmäyttäminen, 3) tiedottaminen ajankohtaisista asioista, 4) poissaolojen ja opiskelun etenemisen seuranta, 6) henkilökohtaiset haastattelut ja opiskelijan tukeminen ja 7) yhteydenpito kotiin. (Tampereen kaupunki 2005.) Näihin tehtäviin liittyen ryhmänohjaaja toimii tärkeässä roolissa ryhmänsä lähiohjaajana. Hän on ikään kuin ryhmän ”äiti/ isä”, jonka puoleen opiskelija voi kääntyä, mikäli hänellä on opiskeluun tai elämäntilanteeseensa liittyviä ongelmia. Ryhmänohjaajan tehtävänä on lähettää opiskelija opinto-ohjaajalle, rehtorille, koulusihteerille tai esimerkiksi terveydenhoitajalle, mikäli opiskelijan avun tarve sitä vaatii.

RYHMÄNOHJAAJAN TEHTÄVÄT OPINTOJEN ERI VAIHEISSA

KUVIO 1. Ryhmänohjaajan tehtävät opintojen eri vaiheissa. (Tampereen kaupunki)

Mehtäläisen (1998, 42) mukaan vanhalla luokanvalvojan toimenkuvalla ei luokattomassa lukiossa enää pärjää, jos aikoo oikeasti välittää opiskelijoidensa opintojen etenemisestä ja heidän auttamisestaan. Hänen mainitseekin, että ryhmänohjaajiksi olisi syytä valita henkilöitä, jotka ovat aidosti kiinnostuneita ryhmänohjaustehtävien hoidosta. Tämä on käytännössä kuitenkin usein mahdollista vain sellaisissa suurissa lukioissa, joissa opetushenkilökuntaa on niin paljon, että halukkaita ja aidosti tehtävään innokkaita opettajia on riittävästi tarjolla. Monissa lukioissa lähes jokainen opettaja on jossain vaiheessa ryhmänohjaaja, halusi hän sitä tai ei.

2.3 Haasteita ohjaukselle

Lukiokoulutuksen muututtua luokallisesta opetuksesta luokattomaksi opiskelumuodoksi on opintojen ohjaus ja opiskelijan opintojen seuranta noussut merkittävämpään rooliin. Opintojen ohjaus on saanut uudenlaisia muotoja ja tehtäviä, kun opiskelijat valitsevat itse suoritettavat kurssit ja niiden suoritusjärjestyksen. Aikaisemmin lukio-opiskelija on voinut kulkea lukion läpi valmiin lukujärjestyksen turvin, jolloin lukio-opintojen loppuun vieminen on taattua, jos lukujärjestyksen ohjelmaa noudattaa. Nyt on toisin. Mikäli opiskelija ei osaa suunnitella opinto-ohjelmaansa järkevästi, uhkaa opiskelijaa helposti opintojen viivästyminen, epäonnistuminen ylioppilaskirjoituksissa ja vaikeudet jatko-opiskelupaikan saannissa.

Väljärven (1996, 67) mielestä luokaton lukio on vaativampi ja haasteellisempi ohjaukselle kuin luokittain etenevä opiskelu. Opiskelu vaatii opiskelijalta jatkuvaa oman opinto-ohjelman suunnittelua ja seurantaa. Väljärven mukaan luokattomuus voi tarjota uusia keinoja harjoitella itsenäistymistä sellaiselle opiskelijalle, joka ei ole vielä kypsä arvioimaan valintojensa seurauksia. Opiskelijalle tarjoutuu mm. pidennetyn opiskeluajan puitteissa mahdollisuus kokeilla erilaisia vaihtoehtoja mielekkään opinto-ohjelman saamiseksi. Vaikka opiskeluajan pidentäminen avaa monia mahdollisuuksia, on sitä kuitenkin tarkoin harkittava. Opiskelija voi kurssivalinnoillaan laajentaa ohjelmaansa tai vastavasti keventää päivittäistä työmääräänsä. Henkilökohtaiset ongelmat ja vaikeudet kotona saattavat muuttaa opiskelijan opintosuunnitelmia, joita hän pystyy tiettyjen rajojen puitteissa joustavasti muokkaamaan.

Lukiossa opiskeltaessa opintojen eteneminen ei ole enää myöskään vuosiluokkaan sidottua. Opiskelija voi säädellä etenemistään ja opintojensa sisältöä omien kiinnostustensa ja tarpeidensa mukaisesti. Lukion muututtua luokallista opiskelumuodosta luokattomaksi 1990-luvun alkupuolella toteutettiin lukio-opiskelumuodossa hallinnollinen ratkaisu, jossa opiskelijan itseohjautuvuutta sekä yksilöllisyyttä pyrittiin korostamaan. Opiskelijan yksilölliset tarpeet ja odotukset määrittelevät opiskelijan henkilökohtaisen opintosuunnitelman lukioajaksi. Joustavuus ja vapaus eivät kuitenkaan vaadi vastuuta vain opiskelijoilta, vaan se haastaa vastuuseen koko koulun opintojen ohjauksen

Ohjaus järkevien ja sujuvien opintosuunnitelmien teossa onkin lukion ohjauksen tärkeimpiä tehtäviä. Tähän tehtävään osallistuvat niin opinto-ohjaaja, ryhmänohjaaja kuin aineenopettajat. Opinto-ohjaajan tehtävänä on katsoa opiskelijan opinto-ohjelmaa kokonaisuutena. Mielekkääksi ja sujuvaksi opinto-ohjelman tekee, kun se yhdistää opiskelijalle tärkeitä kokeet ylioppilaskirjoituksissa sekä pääsyn niiden kautta jatko-opiskelupaikkoihin.

Ohjauksen tehtävänä on opastaa ja tukea opiskelijaa niissä valinnoissa, joita hänen kannattaa lukiossa tehdä, jotta tulevaisuuden suunnitelmat olisi vaivatta toteutettavissa. Opiskelijat kaipaavat tietoa erityisesti valintojensa vaikutuksista ja toteutumisesta koko opiskeluajan. Voidakseen vastata tällaisiin kysymyksiin ohjaaja joutuu perehtymään mm. työjärjestyksen laadintaan ja eri aineiden opetukseen sekä eri jatko-opiskelupaikkojen luomiin vaatimuksiin. Lukioaikana tehdyillä valinnoilla opiskelija voi helpottaa ja toisaalta hidastaa jatko-opintoihin pyrkimistä. Ohjauksen rooli opiskelijan tukena näissä päätöksissä ja päätösten seurausten arvioinnissa on siten hyvin keskeinen. Opinto-ohjaajan tehtävä painottuukin siten vahvasti tulevaisuuteen.

Väljärven (1996, 68) mukaan kaikki opinto-ohjaajat totesivat luokattomuutta arvioidessaan ongelmaksi kasvavan työmäärän. Hän toteaaakin, että koulun ohjausjärjestelmä on järjestettävä siten, että opiskelijoiden ongelmat kyetään ennakoimaan ja ne havaitaan riittävän ajoissa. Erityisen tärkeänä välineenä ennakoita mahdollisia ongelmia on puuttua poissaoloihin. Opiskelijan on tärkeä kokea ohjaus väylänä, jonka kautta hän saa aina apua ongelmiinsa. Pelkkä väylän olemassaolo ei kuitenkaan riitä, vaan koulun on osattava puuttua

ongelmiin, myös niissä tapauksissa, jos opiskelija ei itse osaa apua hakea. Välijärvi (1996) painottaakin, että luokattomassa lukiossa ohjaus on nähtävä koko koulun yhteisenä tehtävänä. Lukion muututtua luokallisesta luokattomaksi on pyritty nimenomaan siihen, että opettajat tuntisivat tärkeäksi vastuunsa muustakin kuin vain oman aineen opettamisesta.

Luokkayhteisöjen häviämistä on pidetty yhtenä lukion suurimpana ongelmana. Opetusryhmien koko eri kursseilla vaihtelee. Jossain ryhmässä saattaa olla vain 10 opiskelijaa, kun saman kurssin toisessa ryhmässä on lähemmäs 40 opiskelijaa. Tämä saattaa aiheuttaa närää niin opiskelijoissa kuin opettajissa. Onhan eri asia antaa opetusta ja saada opetusta pienessä kuin suuressa ryhmässä. Opiskeluryhmä voi myös koostua opiskelijoista eri vuosiluokilta. Tämäkin asettaa oman haasteensa opetukselle. Myös opettajat vaihtuvat op-
piaineen eri kursseissa. Jatkumoa saman aineen sisällä kurssilta toiselle ei saumattomasti ole, kun eri opettajien opetusmetodit vaihtelevat toisistaan. Kokonaisuuksien hahmottaminen saattaa tällöin heikentyä. Myös ihmissuhteet uhkaavat helposti jäädä tilapäisiksi ja pinnallisiksi, kun opiskeluryhmät ja opettajat vaihtuvat muutaman viikon välein. Välijärvi mainitseekin pysyvien ryhmien puuttumisen heikkoutena sen, että opiskelijoista voi tulla toistensa kilpailijoita, joilta ryhmässä työskentelyn taidot jäävät helposti vajaiksi. (Välijärvi 1996, 70- 71.)

Muuttuvissa opetusryhmissä koettiin olevan kuitenkin myös paljon myönteisiä piirteitä. Uudet ja erilaiset ryhmät toivat uusia ja vaihtoehtoisia ideoita ja toteuttamistapoja. Rooleihin ja tyyliin jämähtäminen oli helpompaa koko opiskelujan saman ryhmän kanssa opiskeltaessa kuin vaihtuvissa ryhmämuodoissa. Opiskelijat olivat kokeneet, että oma aktiivisuus saattoi vaihdella eri tunneilla riippuen aineesta, opettajasta ja kavereista. Välijärven (1996, 70) tekemien haastattelujen perusteella ryhmällä on tärkeä merkitys, kun opiskelija arvioi koulukokemuksiaan. Samanlaista luokkahenkeä ei enää koettu olevan kuin peruskoulussa oli ollut. Kuitenkin opiskelijat kokivat, ettei pysyvä ryhmä ole välttämätöntä mielekkäälle työskentelylle, vaikka tutun ryhmän koettiinkin lisäävän yhteishenkeä ja viihtyisyyttä.

2.3 Arviointituloksia

Lukion opinto-ohjauksen toteutumista arvioitiin valtakunnallisesti vuonna 2002, kun Opetushallitus teki laajan selvityksen niin peruskoulun, lukion kuin ammatillisen toisen asteen opinto-ohjauksen toteutumisesta (Numminen, Jankko, Lyra-Katz, Nyholm, Siniharju & Svedlin 2002.) Mielenkiintoista oli, että rehtorien, opinto-ohjaajien ja lukion opiskelijoiden näkemykset opinto-ohjauksen saatavuudesta ja sen toteutumisesta poikkesivat merkitsevästi toisistaan. Opinto-ohjaajien ja rehtorien näkemys opinto-ohjauksen toimivuudesta oli huomattavasti parempi kuin opiskelijoiden. Opinto-ohjaajat ja rehtorit arvioivat opinto-ohjausta suhteellisen samansuuntaisesti. Nummisen ym. (2002, 119) mukaan osa eroista saattaa johtua näkökulmaerosta, jossa opiskelijat tarkastelevat omaa kokonaistilannettaan, jossa opinto-ohjaus on yksi osa, kun taas opinto-ohjaajat näkevät opinto-ohjauksen siitä näkökulmasta, miten he näitä asioita painottavat omassa työssään. Lukion opiskelijat saattavat kokea opinto-ohjauksen yhtenä oppiaineena muiden joukossa. Kun opinto-ohjaajan pitämiä oppiaineen luokkatunteja ei välttämättä lukion aikana ole kuin muutama, voi opiskelijalle jäädä kuva ettei hän ole saanut opinto-ohjausta kuin vähän. Ryhmänohjaajien ja aineenopettajien antamaa ohjausta ei välttämättä mielletä opinto-ohjaukseksi opiskelijoiden näkökulmasta.

Näkökulmaerot selittänevät kuitenkin vain osan opiskelijoiden, rehtorien ja opinto-ohjaajien eriävistä mielipiteistä. Nummisen ym. (2002, 119) mielestä suuret erot opiskelutaitojen ohjausta koskevissa arvioissa voivat kuvastaa sitä, että opiskelijoiden ohjauksen tarvetta ei ole riittävästi havaittu ja pystytty kohdentamaan tarpeen suuntaisesti. Opiskelijoiden kokemukset eivät välttämättä välity oppilaitostasolle.

Opinto-ohjauksen ja ryhmänohjauksen toimivuutta lukiossa arvioitiin myös vuonna 2005 (Opetushallitus 2005). Tällöin noin 61,6 % kyselyyn vastanneista lukioiden oppilaskunnista oli sitä mieltä, että he saavat lukiossa riittävästi ohjausta. Kyseisen arvioinnin kysymyksenasettelussa piti nimetä kolme tärkeintä ohjauksen antajaa annetuista vaihtoehdoista. Kolme tärkeintä ohjauksen antajaa sekä kyselyyn vastanneiden rehtoreiden että oppilaskuntien mielestä olivat opinto-ohjaaja, kurssin opettaja ja ryhmänohjaaja. Vastaukset ryhmänohjaajan

tärkeydestä poikkesivat eniten rehtorien ja oppilaskuntien mielipiteissä. 50,9 % kyselyyn osallistuvista oppilaskunnista oli sitä mieltä, että ryhmänohjaaja kuuluu kolmen tärkeimmän ohjauksen antajan joukkoon. Rehtoreista vastaava luku oli 70,0 % (Opetushallitus 2005, 45- 46.) Eroa saattaa selittää se, että oppilaitoksen johdon tasolla luokitellaan ohjauksen antajien tärkeysjärjestys helposti opetussuunnitelmiin kirjattujen työnjakokuvausten perusteella, kun taas oppilaskunnat vastaavat oman kokemuksensa perusteella, kuinka he ovat ohjausta kyseisiltä toimijoilta saaneet. Todellisuus ei vastaakaan usein suunnitelmia. Tätä puoltaa kyselyn tulos, että lähes yhtä tärkeäksi ohjauksen antajaksi ryhmänohjaajan rinnalle oppilaskunnat nimesivät toisen opiskelijan.

3 KEHITTÄMISHANKKEEN TOTEUTTAMINEN

3.1 Projektina kansio

Kehittämishankkeena laadin Tampereen lukioiden ryhmänohjaajia varten kansion. Ryhmänohjaajien kanssa tehty yhteistyö oli osoittanut, että ryhmänohjaajan rooli osana koulun ohjausjärjestelmää ei ole kaikille ryhmänohjaajille selvä. Vaikka koulun opetussuunnitelman liitteenä täytyy ohjaustyötä tekevien työnjako olla, ei työnjako käytännön tasolle saakka ole aina edennyt. Erityisesti opiskelijan opintojen etenemisen seuraaminen ja poissaoloihin puuttuminen ovat asioita, jossa työnjako ei aina ole ollut selvillä koulun ohjaushenkilöstön keskuudessa. Koska opinto-ohjaajan tehtävä on toimia koulunsa opintojen ohjauksen koordinoijana, oli luontevaa, että opinto-ohjaajana olin laatimassa ohjauksellista materiaalipakettia henkilöille, joiden kanssa tein yhteistyötä opiskelijoiden ohjaamisessa.

Lukion ryhmänohjaajan kansioista halusin tehdä ryhmänohjaajan henkilökohtaisen työvälteen, jota jokainen voi täydentää omilla materiaaleilla ja muokata sitä omaan käyttöön sopivaksi. Kansio tehtiin toimimaan ryhmänohjaajan apuna ja konkreettisenä työkaluna ryhmänohjauksessa hoidettaessa. Kansioon halusin infomateriaalia, joka helpottaisi ryhmänohjaajan ohjaustyötä sekä erilaisia lomakkeita ja kyselyjä, joita ryhmänohjaaja voi aktiivisesti työssään hyödyntää. Saman kansion sisällä ryhmänohjaaja voi säilyttää ryhmäänsä koskevia tietoja, kyselyjä, poissaololupa-anomuksia ym. materiaalia, jota lukuvuoden aikana ryhmänohjauksen hoidossa kertyy. Yleinen infomateriaali esimerkiksi ylioppilaskirjoituksiin liittyvistä asioista ja ryhmänohjaajan yksittäiset muistiinpanot kulkevat siten näppärästi samojen kansien sisällä. Jos opinto-ohjaajan painopiste on tähdätä ohjauksessaan tulevaisuuteen, on ryhmänohjaajan rooli tässä hetkessä. Tähän hetkeen haluttiin rakentaa myös tehty ”Lukion ryhmänohjaajan kansio”.

Koulukohtaiset asiasisällöt kansion laadinnassa muovautuivat Tampereen lyseon lukion käytänteistä. Kuitenkin koko ajan kansion tekovaiheessa pyrin huomioimaan sen hyödynnettävyyden kaikissa Tampereen kaupungin kahdeksassa päivälukiassa. Tampereen kaupungin lukiot ovat suuria, vähintään

noin 350 opiskelijan oppilaitoksia, joissa jokaisessa toimii keskimäärin 12- 30 ryhmänohjaajaa. Tampereen lyseon lukiossa opiskelijoita on noin 550 ja ryhmänohjaajia 19. Näistä noin 80 opiskelijaa on kansainvälisen IB- tutkinnon (International Baccalaureate) suorittajia ja kolme ryhmänohjaajaa vastaa IB-opiskelijoiden ryhmänohjauksesta. Tampereen kaupungin lukiokoulutuksen opetussuunnitelma on ollut tämän työn lähtökohtana, joten Tampereen lyseon lukion IB – opiskelijoiden ryhmänohjausta ei ole tässä työssä sisällöllisesti huomioitu.

3.2 Projektin eteneminen

Projekti sai alkunsa keskustelusta oman koulun, Tampereen lyseon lukion, rehtorin kanssa käydystä keskustelusta keväällä 2006. Tuki ja tieto siitä, että koulun johdon näkemykset puolsivat ryhmänohjauksen selkeyttämistä, olivat kehittämistyön tekemiselle ehdoton edellytys, jotta motivaatio työtä kohtaan säilyisi, ja jotta työllä voisi olla oikea kohderyhmä. Koska idea oli levittää ryhmänohjauksen materiaalia kaikille Tampereen kaupungin lukioille, tiedotettiin tekeillä olevasta hankkeesta myös lukiokoulutuksen johtoryhmälle toukokuussa 2006. Johtoryhmän myötämielinen suhtautuminen hankkeen laadittamiseen ja luottavaisuus valmista tuotosta kohtaan sekä mm. työajan käytön salliminen tietyin osin hankkeen toteuttamiseen toimivat projektin moottorina. Tukea kehittämishankkeen toteuttamiselle ja vinkkejä itse työn rakentamiseen antoi myös tapaaminen Tampereen kaupungin lukiokoulutuksen johtavan rehtorin kanssa syksyllä 2006, jolloin kansion kokoaminen ryhmänohjaajia varten aloitettiin. Monien opinto-ohjaajakollegoiden ja ryhmänohjaajien kannustus ryhmänohjaajille tarkoitetun kansion laatimisesta vahvisti idean toteuttamista käytännön tasolle

Kansion sisältämän materiaalin kokoaminen tapahtui vapaamuotoisesti. Materiaalin keräämisen aloitin kartoittamalla omia olemassa olevia ohjaukseen liittyvää materiaalia, joita muokkasinkin ryhmänohjaukseen sopiviksi. Oma kokemus opinto-ohjaajana eri oppilaitoksissa, ja sitä kautta huomioiden ohjauksen järjestämisestä ja ryhmänohjauksen toimivuudesta käytännössä olivat kansion pääasiallisena lähteenä. Olemassa oleva yhteistyöverkosto eri lukioiden opin-

to-ohjaajien ja opettajien kesken oli ensiarvoisen tärkeitä kansion sisällön rakentamisessa. Sähköpostitse tiedustelin kaikilta Tampereen lyseon lukion ryhmänohjaajilta niitä tarpeita, joita heillä ryhmänohjauksen suhteen oli. Saa- dut vinkit sekä keskustelut eri lukioiden ryhmänohjausta hoitavia opettajia ta- vattaessa antoivat suuntaa niistä yksilöllisistä tarpeista ja siitä tuesta, jota he kaipasivat ryhmänohjauksen hoitamisessa. Tapaamiset eri lukioiden opinto- ohjaajien kanssa toivat esille ryhmänohjauksen sudenkuoppia ohjauksen ko- konaisuutta tarkastellessa. Muokattavaa ja valmistakin materiaalia saatiin useilta opinto-ohjaajilta. Ryhmänohjaajilta esiin nousseisiin tarpeisiin pyrin vastaamaan tuottamalla myös uutta materiaalia.

Tampereen lyseon lukioon perustettiin syksyllä 2006 ns. ryhmänohjauksen työryhmä, jonka tarkoituksena oli ideoida ja toimia ohjauksellisena foorumina kansion laadinnassa. Työryhmän jäsenet olivat aineenopettajia, joilla oli usean vuoden kokemus ryhmänohjauksesta lukiossa. Vaikka työryhmä ei kokoontu- nut säännöllisesti, oli työryhmän jäsenten antamista ideoista niin sähköpostit- se kuin vapaamuotoisissa keskusteluissa hyötyä, etenkin kansion tarpeiden määrittelyssä, ja niissä yksityiskohdissa, joita ryhmänohjauksessa täytyisi käy- tännön tasolla huomioida.

Lukion ryhmänohjaajan kansion sisällölliseksi tukipilariksi muodostui Tampe- reen kaupungin lukiokoulutuksen opetussuunnitelma (2005) ja sen mukaiset ryhmänohjaajan tehtävät. Ohjauksellinen materiaali, kuten erilaiset lomakkeet, kyselyt, kaaviot ja infomateriaali jaoteltiin kansiossa ryhmänohjaajan tehtävien mukaisesti. Muut osat kansiossa varattiin opiskelijoiden yhteystiedoille, koulun erilaisille asiakirjoille sekä vuosiluokittain tehdyille muistiolle, jossa on valmiiksi kirjoitettu jaksoittain ryhmänohjauksessa huomioitavat pääkohdat. Tilaa ryh- mänohjausmuistioissa jätettiin myös ryhmänohjaan omille muistiinpanoille. Materiaalit tehtiin siten, että ne ovat helposti joko tulostettavissa, kopioitavissa paperille ja kalvopohjalle tai näytettävissä luokassa esimerkiksi dokumentti- kameran välityksellä.

Kesällä 2007 kansioon tulevaa materiaalia oli saatu kerätyksi perustarpeiden verran, jolloin kansion jakaminen eri lukioihin tuntui mielekkäältä. Koska kan- sio sisälsi lukuvuoden ensimmäisiin päiviin sekä ryhmään tutustumiseen liitty-

viä materiaaleja, oli järkevintä saada kansio käyttöön heti lukuvuoden alkaessa. Kansio jaettiin elokuussa 2007 Tampereen kaupungin lukioihin sekä paperiversiona että cd-levyn muodossa. Tampereen lyseon lukiossa kullekin ryhmänohjaajalle jaettiin lukuvuoden 2007- 2008 alkaessa oma mappi, johon paperiversio talletettiin. Välilehtien avulla jaoteltiin mappiin eri osat kansion materiaalien osien mukaisesti, jolloin ryhmänohjaajan omien materiaalien laittaminen kansioon olisi vaivattomampaa. Digitaalinen versio materiaalista tallennettiin koulun tietoverkon yhteiselle asemalle, josta se on kaikkien saatavilla, ja sähköisesti tallennettavissa omille työasemille ja muistitikuille.

4 RYHMÄNOHJAAJAN KANSION HYÖDYNTÄMINEN

Kansiossa oleva materiaali ei ole suurta innovaatiota. Sanonta ”*pyörä on jo keksitty*” on kantanut tämänkin kehittämishankkeen teemana. On paljon olemassa olevaa, henkilökohtaisiin tarpeisiin laadittua materiaalia ja tietoa, joka ei ole kootusti kaikkien saatavilla ja hyödynnettävissä. Lukion ryhmänohjaajan kansio pyrkii vastaamaan osaltaan tähän tarpeeseen. Kansion tarkoitus on toimia ryhmänohjaajan apuna ja työkaluna ohjaukseen liittyvissä asioissa. Kansiossa olevat materiaalit on tehty jäsentämään, täsmentämään ja helpottamaan ryhmänohjaajan tehtävien hoitamista. Kansion myötä ei lukion ryhmänohjaajien tehtäviä ole tarkoituksellisesti lisätty tai muutettu. Päinvastoin ohjauksen työnjaon sisältöä avaamalla on kyseisen kansion tavoitteena ollut helpottaa koulun ohjaukseen osallistuvien henkilöiden olemassa olevaa työtä, tehdä sitä mielekkäämmäksi ja näiden toimenpiteiden kautta myös vastata opiskelijan tarpeisiin entistä tehokkaammin.

Ryhmänohjauksen kehittämistä halusin nimenomaan tehdä ryhmänohjaajille suunnatun monimuotoisen materiaalipaketin muodossa. Toinen vaihtoehto olisi ollut esimerkiksi oppaan muotoon laadittu ”Opas ryhmänohjaajalle”. Opasmuodossa sisältö olisi painottanut ja perustellut ryhmänohjaajan työtehtäviä, mitkä ovat tärkeitä ja miksi, ja kuinka niitä tulisi hoitaa. Työn sävy ja tarkoitus olisi silloin ollut myös erilainen. Ryhmänohjaajan tehtävien täsmentäminen ja niiden ”auki kirjoittaminen” olivat tässäkin työssä selkeitä osa-alueita, joita kansion avulla haluttiin täsmentää, mutta näiden näkökohtien esiintuominen tapahtui eri tavoin. Erilaisten ohjauksellisten materiaalien välittömänä tarkoituksena oli helpottaa ryhmänohjaajan työtä, mutta välillisesti kansion tarkoituksena oli myös esiintuoda ryhmänohjaajalle kuuluvia tehtäviä. Koska kehittämishankkeena en halunnut tuottaa suoraan neuvoa-antavaa opasta, tuntui ryhmänohjaukseen liittyvien materiaalin kokoaminen kansion muotoon lempeämmältä toimintatavalta, jonka toivon kannustavan kansiomateriaalin tutkimiseen. Antamalla apuvälineitä työhön luotin ryhmänohjaajan omaan oivaltamiseen kansion tarkoituksiperistä.

Kansion vahvuutena on ehdottomasti se, että materiaali on käyttäjensä vapaasti muokattavissa, tulostettavissa ja kaikin tavoin hyödynnettävissä. Parannusehdotuksia ei tarvitse viedä kansion tekijälle asti, vaan parannukset voi tehdä välittömästi käyttäjä itse. Materiaalin jakaminen myös digitaalisessa muodossa mahdollistaa sen muokkaamisen kunkin lukion ominaispiirteiden mukaisesti mahdollisimman vaivattomasti. CD-levykkeellä toimitettu versio helpotti lisäksi PowerPoint- materiaalin tuottamisen. Diaesitys-muoto opiskeluun liittyvistä asioista tehtiin helpottamaan ryhmänohjaajaa etenkin uusien opiskelijoiden opastamisessa ja esimerkiksi vanhempainiltojen suunnittelussa ja läpiviemisessä.

Materiaalipakettia voi käyttää apuvälineenä uuden ryhmänohjaajan työhön opastamisessa. Ryhmänohjaajan tehtävien hahmottuminen tulee helpommaksi, kun kansiossa tehtävät on selostettu ja perusteltu yksitellen. Pelkkä ryhmänohjaajan tehtävien lukeminen opetussuunnitelman liitteestä saattaa usein jäädä ulkokohtaiseksi. Kansion hyödyntäminen ryhmänohjaajien kouluttamisessa on myös mahdollista. Ryhmänohjaajille kohdennettu koulutus ohjauksen elementeistä, esimerkiksi VESO – päivän muodossa, voisi monissa lukiossa ja monien ryhmänohjaajien kohdalla olla tarpeellinen. Kansiossa olevien materiaalien esittely ja niiden hyödyntäminen käytännössä, tekisi kansiota ohjauksen työkaluna tutummaksi. Pelkän materiaalin välittämisenä, ilman sen esittelyä on vaarana, että kansiossa olevan materiaalin hyödyntäminen jää vajaaksi, jos ryhmänohjaaja ei siihen oma-aloitteisesti tutustu.

Lukion ryhmänohjaajan kansio ei ole tyhjentävä eikä valmis kokonaisuus. Pikemminkin kansion luonne on dynaaminen. Se on perusmalli, joka on muokattavissa eri lukioden ja tietyiltä osin jopa eri kouluasteiden käyttöön. Siihen lisätään uutta tietoa jatkuvasti, ja vanhentunutta heitetään pois. Materiaalin jakaminen digitaalisena versiona tukee materiaalin hyödyntämisestä useissa lukioissa. Kansiota on mahdollista käyttää myös kokonaan sähköisesti. Ryhmänohjaaja voi halutessaan taltioda kansiomateriaalin esimerkiksi muistitikulleen, ja tulostaa ja tutkia sieltä kulloinkin tarvitsemiaan materiaaleja.

”Lukion ryhmänohjaajan kansio” haluaa ilmentää ryhmänohjaajan tehtävien tärkeyttä ja sitä kaikkea monipuolisuutta mitä ryhmänohjaus lukiossa on. Mikä-

li ryhmänohjaaja tuntee saavansa kansiosta työhönsä apua, ja sitä kautta kokee ryhmänohjaajan työn mielekkäämmäksi, on saavutettu ne kehittämishankkeen tavoitteet ja lähtökohdat, joilla opiskelijan ohjauksen tehostaminen lukiossa on mahdollista.

LÄHTEET

Karjalainen, M. & Kasurinen, H. (toim.) 2006. Ohjauksen toimintakulttuurin muutos alueellisessa yhteistyössä. Oppilaan- ja opinto-ohjauksen kehittämishankkeen raportti. Koulutuksen tutkimuslaitos. Tutkimuslauseita 31. Jyväskylä: Jyväskylän yliopistopaino.

Mehtäläinen, J. 1998. Luokattomuuden syvintä olemusta etsimässä. Koulutuksen tutkimuslaitos. Tutkimuksia 4. Jyväskylä: Jyväskylän yliopistopaino.

Numminen, U., Jankko, T., Lyra-Katz, A., Nyholm, N., Siniharju, M. & Svedlin, R. 2002.

Opinto-ohjauksen tila 2002. Opinto-ohjauksen arviointi perusopetuksessa, lukiossa ja ammatillisessa koulutuksessa. Opetushallitus. Arviointi 2/ 2002. Helsinki: Yliopistopaino.

Opetushallitus. 1999. Koululait perusteluineen. Lait, asetukset, lainsäädännön perustelut ja sivistysvaliokunnan mietintö. Moniste 1/ 1999. Helsinki: Oy Edita ab.

Opetushallitus. 2003. Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003. Vammala: Vammalan kirjapaino.

Opetushallitus. 2005. Luokattoman lukion toimivuus 2005. Moniste 20/ 2005. Helsinki: Edita Prima Oy.

Suonio, J. 2006. Tampereen kaupungin lukiokoulutuksen johtava rehtori. Keskustelu 14.9.2006.

Tampereen kaupunki. 2005. Tampereen kaupungin lukion opetussuunnitelma. Tampereen lyseon lukio. Nuorille tarkoitettu lukiokoulutus.

Välijärvi, J. Opiskelijan vapaus ja vastuu luokattomassa opiskelussa. Teoksessa Merimaa, E., Räisänen & A., Saresma, U. (toim.). 1996. Opinto-ohjaus- ohjauskäynneistä arviointeihin. Opetushallitus. Helsinki: Hakapaino.